

Elżbieta Umińska-Tytoń
Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny
Katedra Historii Języka Polskiego

Łódzkie badania nad
językiem religijnym

Teksty religijne należą do najstarszych zachowanych zabytków piśmiennictwa polskiego i z tego względu od dawna były wykorzystywane w badaniach historycznojęzykowych. Umożliwiały zapoznanie się z dawnym systemem języka polskiego (fonetyką, fleksją, słowotwórstwem, składnią), a także stanowiły materiał do studiów nad historycznym rozwojem funkcjonalnej sprawności polszczyzny. Analiza języka i stylu pozwalała rozstrzygać o autorstwie utworu, jego terytorialnym pochodzeniu, o podleganiu wpływom obcym. Pod względem stylistycznym omawiano utwory religijne w kontekście badań nad językiem artystycznym. Twórczość kaznodziejska służyła jako materiał do badań stylu retorycznego i publicystycznego.

Jakkolwiek w toku tych badań poczyniono wiele istotnych spostrzeżeń, to jednak w procedurze badawczej długo nie uwzględniano religijnego charakteru tekstu jako istotnego aspektu rzutującego na jakość języka i scalającego dany tekst z innymi przynależnymi do sfery *sacrum*. Zainteresowanie językiem religijnym jako odrębną jakością na tle polszczyzny ogólnej pojawiło się w Polsce w następstwie badań literatury religijnej. W latach 70. XX wieku tematykę tę podjęły też synody (Synod Duszpasterski Archidiecezji Krakowskiej 1972–1979 czy Synod Diecezji Katowickiej 1972–1975). W rezultacie jedno z kolejnych sympozjów organizowanych cyklicznie przez Sekcję Wykładowców Literatury Religijnej w Seminariach Duchownych przy Komisji Nauki Episkopatu Polski (przy współudziale Zakładu Badań nad Literaturą Religijną KUL) poświęcono zagadnieniom współczesnego języka religijnego. Sesja odbyła się w Pniewach w 1980 roku, ale referaty tam wygłoszone ukazały się drukiem dopiero w roku 1988¹. Od tego momentu pojęcie języka religijnego weszło do językoznawstwa. Istnieje ono także w wielu innych naukach, które rozważają

¹ *O języku religijnym. Zagadnienia wybrane*, red. M. Karpluk, J. Sambor, Lublin 1988.

zagadnienia religii i jej języka, jak filozofia, etnologia, religioznawstwo, semiotyka itd. Nauki te w rozmaity sposób uzasadniają odrębność języka religijnego. Na gruncie językoznawstwa przyjęło się to pojęcie w wersji zaproponowanej przez Irenę Bajerową. Wyodrębniła ona język religijny nie na zasadzie formy, ale funkcji, jaką pełni ta odmiana w życiu społecznym. Zatem przyjmuje się, że język religijny to odmiana języka ogólnego będąca środkiem komunikacji w życiu religijnym. Główne funkcje tego języka to:

- 1) kontaktowanie człowieka ze światem nadprzyrodzonym;
- 2) opis ludzkiej wizji tego świata;
- 3) sformułowanie odnośnego zespołu wartości i nakazów moralnych².

W początkowym okresie definiowano termin „język religijny” przez wskazanie jego zakresu. Taki charakter ma też definicja zawarta w *Encyklopedii katolickiej*, według której: „Język religijny to język będący istotnym składnikiem religijnych aktów i zachowań, indywidualnych lub społecznych; wyspecjalizowaną jego częścią jest język teologii; może być badany w ramach różnorodnych nauk: lingwistyki, logiki, psychologii, socjologii, etnologii, filozofii. / W aspekcie filologicznym język religijny definiowany jest następująco: / W węższym znaczeniu język religijny to język teologii moralnej, dogmatycznej, także język rytualny (język liturgiczny w chrześcijaństwie), język modlitw prywatnych, tekstów świętych (Biblia), traktatów teologicznych, katechezy, kazań oraz religijnej literatury pięknej. W szerszym znaczeniu język religijny to język potoczny zawierający wypowiedzi o Bogu i postawie ludzkiej względem Boga oraz język występujący w tekstach traktujących o religii, np. dotyczących historii, socjologii, psychologii i religii”³. Wynika stąd jasno, że obszar zjawisk obejmowanych pojęciem języka religijnego jest niezwykle rozległy. Przez ostatnie trzy dekady językoznawcy prowadzili i prowadzą intensywne badania, koncentrując swoją uwagę na różnych aspektach funkcjonowania języka religijnego. Zespoły tekstów będących podstawą badań nad językiem religijnym skupiają się w następujących kategoriach:

- teksty biblijne;
- teksty liturgiczne (modlitwy, pieśni);
- kazania i listy pasterskie;
- katecheza;
- dokumenty Kościoła;

² I. Bajerowa, *Szanse języka religijnego w świetle kultury masowej*, [w:] *Teologia – kultura – współczesność*, red. Z. Adamek, Tarnów 1995, s. 99.

³ *Język religijny* [hasło], [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. A. Bednarek i in., Lublin 2000.

- język mediów religijnych;
- literatura religijna;
- świadectwa religijności ludowej;
- socjolekt duchownych.

Ta na pozór przejrzysta klasyfikacja grupuje teksty o wspólnej dominującej funkcji. W istocie jednak układ ten podlega znacznej komplikacji, gdy uwzględnimy perspektywę diachroniczną. Najbogatszą literaturę przedmiotu mają przekłady biblijne. Podejmuje się tu szereg szczegółowych i ogólnych zagadnień dotyczących:

- techniki przekładowej;
- relacji języka przekładu do polszczyzny ogólnej jemu współczesnej;
- relacji przekładu do tradycji;
- celu i adresu czytelniczego nowszych przekładów itd.

W Łodzi systematyczne badania dawnych tekstów religijnych zapoczątkowała Maria Kamińska monografią *Psalterz floriański. Monografia językowa*, cz. I: *Ortografia, fonetyka, fleksja imion* (Łódź 1981), cz. II: *Fleksja liczebników, zaimków, czasowników* (Łódź 1993). Zainteresowanie tym zabytkiem dzieliła z Markiem Cybulskim, który opracował język piętnastowiecznej części *Psałterza* (*Język piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź 1988; *Język piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego. Składnia zdania pojedynczego*, Łódź 1993; *Staropolskie przekłady Psalterza*, Łódź 1996). W dalszej kolejności badaniem objęto styl zabytku (Danuty Kowalskiej, *Styl Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003). Studia nad tym zabytkiem uzupełniają prace zbiorowe: *Indeks łacińsko-polski do Psalterza floriańskiego* (Warszawa 1995); *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne* (Łódź 2000) oraz reprintowe wydanie *Psałterza floriańskiego* (Łódź 2002).

Przedmiotem analiz językowych i stylistycznych stały się też inne teksty biblijne⁴. Należy tu wymienić opracowanie Ewy Woźniak *Słownictwo i frazeologia Psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych* (Łódź 2001), Danuty Kowalskiej *Sztuka słowa Mikołaja Reja. Studium stylistycznojęzykowe „Psałterza Dawidowego”* (Łódź 2013) oraz studia Danuty Bieńkowskiej nad przekładami biblijnymi ks. Jakuba Wujka (m.in.: *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu*

⁴ Nie jest moim celem tworzenie pełnego zbioru publikacji dotyczących języka religijnego powstałych w łódzkim środowisku akademickim. Znaleźć je można na stronie internetowej Katedry Historii Języka Polskiego Wydziału Filologicznego UŁ, gdzie zamieszczono aktualizowaną Bibliografię prac językoznawczych. Tu wymieniam tylko prace książkowe, o charakterze monograficznym.

Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii) (Łódź 1992); *Słownictwo i frazeologia w Psalterzu przełożonym przez ks. Jakuba Wujka (1594)*, t. 1 i 2 (Łódź 1999). Uwieńczeniem wieloletnich studiów nad stylem polskich przekładów biblijnych jest synteza Danuty Bieńkowskiej *Polski styl biblijny* (Łódź 2002). Szesnastowieczne translacje takich ksiąg biblijnych, jak: *Eklezjastes* Hieronima z Wielunia i *Księga Syrach* Piotra Poznańczyka stały się przedmiotem analiz Anny Lenartowicz-Zagrodnej (*„Eklezjastes” Hieronima z Wielunia (1522). Transliteracja i transkrypcja. Monografia języka*, Łódź 2011; *Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzezone, które wszystkich cnot naukę zamykają w sobie w przekładzie Piotra Poznańczyka*, oprac. i transkrypcja zabytku Anna Lenartowicz-Zagrodna, Łódź 2013). Biblijnym nazwom własnym poświęcone są studia Rafała Zarębskiego *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu* (Łódź 2005) oraz *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu* (Łódź 2006). Autor przygotowuje monografię nazw miejscowych w polskich przekładach Nowego Testamentu.

Zainicjowane przez M. Kamińską w łódzkim środowisku badania nad polszczyzną najdawniejszych translacji Pisma Świętego były wówczas – ponad trzydzieści lat temu – pionierskie i nowatorskie. Dzisiaj stanowią punkt odniesienia dla bardzo bujnie rozwijających się w różnych ośrodkach naukowych badań nad językiem zarówno dawnych, jak i współczesnych tłumaczeń Biblii⁵. Początkowo skupiono się na strukturalistycznym opisie języka badanych zabytków. W dalszej kolejności uwagę badaczy zajęły ich walory stylistyczne. To w środowisku łódzkim wypracowano metodę badawczą polegającą na zestawianiu i porównywaniu różnych translacji biblijnych i dostrzeżono wartość uzyskanych w ten sposób wyników dla historii rozwoju języka literackiego oraz jego biblijnej odmiany.

Spośród innych tekstów religijnych monografii językowej doczekały się modlitwy Wacława (Zdzisława Staszewska, *Język Modlitw Wacława. Ortografia, fonetyka, fleksja*, Łódź 1997). Dokumenty Kościoła reprezentowane są przez pracę Anetty Ceglińskiej o stylu encyklik Jana Pawła II: *Piękno papieskiego słowa (O stylu encyklik Jana Pawła II)* (Łódź 2000). Obok tradycyjnych monografii językowych tekstów religijnych i studiów stylistycznojęzykowych pojawiają się w ostatnich latach nowe opracowania, związane, po pierwsze, z poszerzeniem perspektywy badawczej, po drugie zaś, z zastosowaniem (wykorzystaniem)

⁵ Por. S. Mikołajczak, M. Rybka, *Badania nad językiem religijnym w Polsce w latach 1988–2013. Osiągnięcia – perspektywy badawcze*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2013, Seria Językoznawcza, t. 20, z. 2, s. 146–157.

innych metodologii. I tak E. Woźniak, czyniąc przedmiotem swych badań dawne piśmiennictwo apokryficzne (*Ofiary i krzywdziciele. Studium postaci w przedtrydenckim piśmiennictwie pasyjnym. Analiza językoznawcza*, Łódź 2007), wyszła poza sferę językowo-stylistyczną, skupiając się na sferze semantycznej wypowiedzi oraz wykorzystując do analiz nowsze metodologie – z zakresu pragmalinguistyki, aksjologii, kognitywizmu.

W środowisku łódzkim podjęto także nieprowadzone nigdzie w sposób systematyczny badania gwarowej leksyki religijnej. Badania terenowe ograniczono do obszaru Polski centralnej. Interesujące wyniki tych badań złożyły się na obszerny cykl studiów Z. Staszewskiej.

Łódź była przez wiele lat ważnym ośrodkiem inicjującym i inspirującym wszechstronne badania tekstów religijnych w szerokim kontekście kulturowym. Na początku było duże przedsięwzięcie organizacyjne o zasięgu międzynarodowym pomyślane jako forma uczczenia Jubileuszu 2000 Chrześcijaństwa. Była to interdyscyplinarna, międzynarodowa konferencja *Biblia a kultura Europy*. Był to rok 1992, krótko po przemianach politycznych 1989 roku. Wtedy jeszcze niewielu badaczy podejmowało pracę nad tekstami biblijnymi, a w każdym razie nie były jeszcze wówczas tak popularne i nagłaśniane jak dziś. Temat zaproponowany przez M. Kamińską zainteresował badaczy zagranicznych oraz krajowych. Byli wśród nich przedstawiciele rozmaitych dyscyplin i środowisk: obok polonistów referentami byli filologowie klasyczni, romaniści, rusycyści, angliści, zarówno językoznawcy, jak i historycy literatury, teoretycy sztuki, filozofowie, wywodzący się z różnych ośrodków w kraju i z zagranicy (Barcelona, Dniepropietrowsk, Mińsk, Moskwa). Pokłosie konferencji w postaci dwutomowej edycji ukazało się drukiem jeszcze tego samego roku. Sukces tego przedsięwzięcia zachęcił do jego kontynuacji. W kolejnych latach, zawsze w maju, odbywały się konferencje współorganizowane przez Katedrę Historii Języka Polskiego UŁ, Ośrodek Badania Myśli Chrześcijańskiej i Wyższe Seminarium Duchowne w Łodzi. Tematy poszczególnych spotkań dotyczyły początkowo, najogólniej biorąc, tekstów religijnych, np. *Jan Jakub Wujek tłumacz Biblii na język polski; Tekst sakralny w kręgu kultury chrześcijańskiej. Historia, język, poetyka; Tekst sakralny – tekst inspirowany liturgią; Funkcja słowa w ewangelizacji*. Potem przyszła kolej na idee chrześcijańskie w świecie: *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy; Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka*. Wreszcie rozpoczęła się seria tematów poświęconych pojęciom abstrakcyjnym, przez których pryzmat oglądano rozmaite fragmenty rzeczywistości. Były to: *O doskonałości; Autorytety i normy; Piękno materialne – piękno duchowe; Rytuał. Język – religia; Osoba i osobowość – czynniki je kształtujące*;

Pogranicza; Tradycja a nowoczesność; Tajemnice rozwoju; Ilość, wielkość, wartość; Naród, religia, język. Wokół tematów o szerokiej formule spotykały się pokolenia profesorów z dużą wiedzą i poważnym dorobkiem naukowym, młodszych adeptów nauki oraz studentów, nawet pierwszego roku, a także osoby, które z uczelnią nie były związane, lecz przychodziły na konferencje, zainteresowane podejmowaną problematyką. Interdyscyplinarny charakter obrad powodował, że specjaliści starali się mówić jasno i zrozumiale. Była to popularyzacja na najwyższym poziomie, wymagająca wielkiego wysiłku, w pewnym sensie pozwalająca lepiej zgłębić również swoją dyscyplinę. Jednocześnie konferencje „majowe” stanowiły ważne forum wymiany myśli w świecie coraz bardziej atomizujących się, wąsko wyspecjalizowanych dyscyplin naukowych. Z każdym rokiem grono uczestników majowych spotkań poszerzało się o nowe osoby. Plon majowych konferencji zawarty został (z niewielkimi wyjątkami) w utworzonej serii wydawniczej o wspólnej szacie graficznej drukowanej nakładem Archidiecezjalnego Wydawnictwa Łódzkiego. W tomach tych znaleźć można prace uczonych z wielu ośrodków naukowych krajowych i zagranicznych dotyczące najróżniejszych tekstów religijnych.

Z każdym rokiem widoczne było promieniowanie tematyki badawczej na coraz szersze kręgi uczonych. W wielu ośrodkach rozpoczęto organizację cyklicznych konferencji naukowych poświęconych problematyce języka religijnego. Od 2002 roku w Poznaniu odbywają się międzynarodowe konferencje pod wspólnym tytułem *Język religijny dawniej i dziś*, od 2007 roku cykliczne sympozja organizują Uniwersytet Szczeciński i Wyższa Szkoła Zawodowa w Gorzowie Wielkopolskim (odpowiednio *Język – Religia – Tożsamość* oraz *Język doświadczenia religijnego*). W wielu ośrodkach tematyka języka religijnego była podejmowana okazjonalnie (Opole, Rzeszów, Słupsk, Tarnów itd.). W 1999 roku przy Radzie Języka Polskiego PAN powstała Komisja Języka Religijnego, przemianowana następnie na Zespół Języka Religijnego. W swym składzie ma obok językoznawców, teologów (różnych wyznań), religioznawców, dziennikarzy. Łódź jest tam reprezentowana przez E. Umińską-Tytoń i E. Woźniak. Od chwili powstania Komisja inspirowa badania języka religijnego, organizuje i współorganizuje konferencje naukowe dotyczące języka religijnego, a także podejmuje zespołowe prace. Ich owoce to *Bibliografia języka religijnego 1945–2005* (zebrała i oprac. M. Makuchowska, Tarnów 2007), a także opracowanie *Zasady pisowni słownictwa religijnego* (red. R. Przybylska, W. Przyczyna, Tarnów 2004). Intensywnie narastająca literatura przedmiotu zrodziła propozycję przeniesienia na grunt językoznawstwa polskiego terminu „teolingwistyka” nazywającego dział badań lingwistycznych, którego przedmiotem

stałby się szeroko rozumiany język religijny, to jest „polszczyzna używana w Kościołach, a także poza nimi, jeśli dotyczy religii”⁶. Jest sprawą otwartą, czy termin ten na trwałe wejdzie do polskiego językoznawstwa. Stał się natomiast tytułem serii wydawniczej stworzonej przez Komisję. W serii tej ukazało się już jedenaście tomów zawierających dokonania powstałe z inicjatywy Komisji, a także plon organizowanych przez Komisję konferencji. W przygotowaniu jest tom współtworzony w Łodzi⁷.

⁶ E. Kucharska-Dreiss, *Teolingwistyka – próba popularyzacji terminu*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. E. Mikołajczyk, T. Węclawski, Poznań 2004, s. 23–30.

⁷ E. Kucharska-Dreiss, E. Umińska-Tytoń, *O podstawowych założeniach publikacji systematyzującej i normującej sposoby zwracania się do osób duchownych w Polsce*, „Seminaria Naukowe WTN” 2007, Seria AB, nr 6 (57), s. 11–16.